

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім.О.О.ПОТЕНІ

На правах рукопису

БАЛАНДИНА Надія Францівна

УДК 808.50: 801.561.3

СИНТАКСИС І СЕМАНТИКА ЧЕСЬКИХ ДВОСКЛАДНИХ
РЕЧЕНЬ З ОДНИМ КОНСТИТУТИВНИМ ОБ'ЄКТОМ

Спеціальність 10.02.03 - слов'янські мови

А в т о р е ф е р а т.
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

11.16

00388049 (W)

Праця виконана у відділі мовознавства ім.О.О.Потебні

- Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор Й.Ф. АНДЕРШ
- Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор А.Й. БАГМУТ
кандидат філологічних наук Л.Ю. НАЗАРЕНКО
- Провідна установа - кафедра слов'янської філології Львівського державного університету ім.І.Франка

Захист дисертації відбудеться "27" травня 1994 р. о 15⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.016.28.01 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні АН України (252001, Київ - 1, вул.Грушевського, 4).

З дисертацій можна ознайомитись у бібліотеці Інституту мовознавства АН України.

Автореферат розісланий " " квітня 1994 р.

Учений секретар спеціалізованої ради доктор філологічних наук

Н.Г.ОЗЕРОВА

Дослідження останніх десятиріч досить виразно показали, що основною сферою синтаксичної одиниці є сфера значення, що заради висловлення думки приводиться у дів весь складний механізм мови¹. Розкриття природи цього механізму є об'єктом багатьох наук, пов'язаних з питаннями комунікації. Однак лінгвістичну семантику, на відміну від них, цікавить, головним чином, спосіб організації значення і процес його реалізації у сфері мови. Інтерес до цієї проблеми зумовив виникнення терміну "семантична структура" ("глибинна структура", "пропозиційна структура", "базова структура" тощо), який, з'явившись порівняно недавно, ще не дістав чіткого визначення, що пояснюється, зокрема, складною природою самого явища. Наприклад, більшість теорій, зорієнтованих на номінативну сутність речення, в якому роль денотата виконує відображувані екстралінгвістична ситуація, пов'язує семантику, окрім денотації, ще й з сигніфікацією та способом її синтаксичної реалізації, тобто з формально-граматичною (поверхневою, синтаксичною) структурою.

Теорія денотації та сигніфікації, по суті, ставши основою синтаксичної семантики, продовжує привертати увагу дослідників. Потрібно зазначити, що саме вона співвідносить а теоретичними ідеями Прозької школи, вираженими, передусім, у працях Фр. Дзєвєля, М. Грєпля, Г. Бєличової, Я. Корженського та ін. І хоча семантико-синтаксичний аналіз будови речення не збігається повністю з логічним, коріння його сягає багатьох понять, сирацьованих логіком. До них, зокрема, належать такі поняття, як предикат, суб'єкт, об'єкт, властивість, відношення тощо, що, виникнувши на основі аналізу судження, знаходять застосування при семантичному аналізі речення. Конкретна форма семантичного дослідження залежить від того, яка логічна теорія береться за основу. Наприклад, класична (арістотелева) логіка висунула теорію про атрибутивне судження, виділяючи в ньому два основних члени - суб'єкт і предикат, між якими встановлюється відношення належності у широкому розумінні і

¹ Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. - К: Наук. думка, 1983. - С. 3.

яке відповідає формулі "Суб'єкт є чи не є Предикатом". У символічній (математичній, релятивній) логіці основу простого судження становить сукупність субстанцій (мисленсвих предметів), пов'язаних певними відношеннями з предикатом. Семантична структура інтерпретується як значення, що виникає в результаті взаємодії семантики предиката і імплікованих ним аргументів. Цей підхід реалізується в семантичних концепціях В.Г.Гака, Т.Б.Алісової, Й.Ф.Андерша, Фр.Данеша, Ч.Філмора, У.Чейфа та ін.

Праці спеціалістів у галузі теорії речення засвідчують значний інтерес до осмислення предикатно-аргументних відношень. Серед проблем, що виникають у зв'язку з цим чи не найважливішою є розкриття механізму взаємодії поверхневої структури з предикатно-аргументною. Сучасний рівень теоретичної лінгвістики вимагає від дослідників належного методологічного підходу, якому була б властива адекватність і несуперечливість. Останнім часом виправдав себе такий метод наукового пізнання і вивчення реченнєвої структури, як моделювання. І хоча теорія моделювання досягла значних успіхів, багато понять потребують уточнення.

Більшість дослідників, що оперують поняттям "модель речення", погоджуються з тим, що побудова моделі - це відтворення найістотніших рис оригіналу, відокремлення від okazіонального, нетипового, це кристалізація процесу. Однак питання про те, які саме компоненти моделі здатні адекватно відобразити "стан речей" позамовної дійсності, залишається відкритим. Однаково вразливими є спроби ототожнювати конструктивні компоненти моделі лише з суб'єктом і предикатом або, орієнтуючись на семантичну завершеність, непомірно збільшувати склад моделі. Особливо сумнівним є представлення структури речення як двокомпонентної організації. Неупереджений аналіз переконує нас у тому, що так звані двочленні структури є лише однією формою вираження з кількох можливих. Суб'єктно-предикатною моделлю не вичерпуються конструктивні можливості синтаксису: дослідження має поширюватися і на інші моделі, зокрема і ті, що включають до свого складу один об'єктний компонент, наприклад, Nēkdo

klepe na dveře. - Markéta se bojí hloubku. - Dědečka trápi kašel. - Ulice jsou plné lidí та ін. Саме такі і подібні їм речення обрано об'єктом нашого дослідження.

Синтаксичний компонент речення, наділений ознакою об'єктності, завжди привертав увагу мовознавців. Зусиллями вітчизняних і зарубіжних лінгвістів (у тому числі чеських і словацьких) намічені перспективні шляхи до його вивчення із рівні реченнєвої структури. Однак проблеми лише поставлені, але недостатньо опрацьовані. Спостереження над двоскладним реченням з одним конститутивним об'єктом охоплює ціле коло "часткових" питань, серед яких найважливішими вважаються ті, що стосуються семантики і структури предикатів, здатних конститувати такі речення.

Актуальність дослідження синтаксису і семантики чеських двоскладних речень з одним конститутивним об'єктом - безвідносно до того, чи виражають вони одну пропозицію, чи кілька - мотивується необхідністю:

а) з'ясування механізму породження семантичної структури речення;

б) удосконалення теоретичних основ семантико-синтаксичного моделювання структури речення;

в) дослідження природи центрального компонента структури - предиката і його вирішального впливу на семантико-синтаксичні характеристики аргументів;

г) осмислення взаємодії семантико-синтаксичної і формально-граматичної структур;

д) відсутність в українському і зарубіжному мовознавстві їх опису.

Метою дисертаційного дослідження є вивчення і теоретичне обґрунтування принципів комплексного моделювання структури речення і на цій основі побудова структурно-семантичної типології двоскладних речень з одним конститутивним об'єктом в сучасній чеській літературній мові.

Цією метою обумовлені завдання, які з методичних міркувань можна розмежувати на такі, що стосуються, з одного боку, семантико-синтаксичного рівня, а з іншого - формально-граматичного.

Дослідження семантико-синтаксичного рівня включає:

а) визначення механізму породження семантичної структури речення на основі предикатно-аргументних відношень;

б) виявлення дистинктивних семантичних рис предикатів з урахуванням їх інтенційних властивостей;

в) встановлення семантичної специфіки аргументів на основі референції з предметами і явищами позамовної дійсності;

г) визначення діапазону семантичних реалізацій чеських двоскладних речень з одним конститутивним об'єктом.

Моделювання речень на формально-граматичному рівні вимагає:

а) дослідження валентних властивостей предикатів і їх впливу на конституювання формально-граматичної структури речення;

б) встановлення основного носія валентності в реченнєвих структурах зі складеним предикатом;

в) виділення критеріїв конститутивності (а в її межах - обов'язковості й потенційності) і неконститутивності (факультативності) компонентів речення.

При розв'язанні поставлених завдань ми керувалися вихідним для предикатно-аргументної семантики положенням про центральність позиції предиката, який визначає конструктивний склад речення. Це дозволяє глибоко пізнати механізм семантико-синтаксичної будови речення, його членування на компоненти і встановлення їх ієрархії.

Наукова новизна праці полягає в тому, що вперше робиться спроба на основі досягнень сучасної синтаксичної теорії дослідити чеські речення з одним конститутивним об'єктом у взаємозв'язку їх формально-граматичної і семантико-синтаксичної структур. До аналізу залучаються речення не лише з дієслівним, а й з іменним предикатом, а також структури з так званими залежними пропозиціями, реалізованими підрядними реченнями і морфологічними групами слів з пропозиційною семантикою. Комплексне дослідження дворівневої організації речення здійснюється на основі валентно-інтенційних властивостей предикатів, зокрема таких дистинктивних рис, як властивість / відношення, статичність /

динамічність, акціональність / неакціональність, мутаційність / немутаційність. Рівневий характер семантичної структури зумовлює вивчення референтної специфіки аргументів і одночасно їх репрезентації на поверхневому рівні. У дисертації запропонована нова аргументація визначення основного носія валентності в структурах зі складеними предикатами, а також систематизовані формально-граматичні критерії встановлення конститутивності (обов'язковості і потенційності) і неконститутивності компонентів.

Теоретичне і практичне значення праці визначається тим, що подані в ній висновки і положення сприятимуть розв'язанню ряду питань синтаксичної семантики і конструктивного синтаксису, виявленню особливостей реалізації предикатів у певних структурних типах речень, побудові типології слов'янського речення. Матеріали дослідження можуть використовуватися при викладанні теоретичних курсів з синтаксису чеської мови, написанні курсових та дипломних праць, а також при розв'язанні завдань, пов'язаних з теорією і практикою перекладу.

Матеріалами дослідження була картотека валентності дієслів і прикметників (близько трьох тисяч прикладів), складена на основі тлумачних та перекладних словників (Slovník spisovného jazyka českého, IV, Praha, 1960-1971; Příruční slovník jazyka českého, I-VIII, Praha, 1937-1957; Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, Praha, 1978; Чесько-український словник, I-II, Київ, 1988 - 1989; Česko-ruský slovník, I-II, Praha-Moskva, 1973), а також картотека речень (понад три тисячі прикладів), узятих з творів художньої, наукової та публіцистичної літератури та створених ad hoc.

Методика дослідження. Для розв'язання конкретних завдань і досягнення основної мети дослідження у праці застосовується метод семантико-синтаксичного моделювання, пов'язаний з установленням моделей речень як абстрактних синтаксичних зразків, за якими можуть бути побудовані окремі мінімальні, але граматично правильні речення. У процедурі дослідження описовий метод поєднується з дистрибутивним і з методом компонентного аналізу, а також використовуються прийоми

елімінації, трансформації та альтернативної заміни. Деякі часові конструкції характеризуються на фоні українських та російських, що поглиблює зіставний аспект дослідження.

Результати праці апробовані у доповідях, виступах на науково-методичних конференціях: "Актуальні питання вивчення у вузі курсу методики викладання мови та літератури в школі" (Київ, 1990), "Мова в системі початкового навчання" (Полтава, 1991), "Сучасні дослідження граматики української мови" (Полтава, 1992), "Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури" (Чернівці, 1992), на Макаренківських читаннях викладачів і студентів Полтавського педінституту (1990, 1991, 1992). Дисертація обговорювалась на засіданні відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН України.

Зміст роботи відбито в восьми публікаціях.

Структура праці складається зі вступу, двох розділів, деяких підсумків та узагальнень, списку літератури, списку джерел та пояснень символів.

У вступі обґрунтовуються актуальність і вибір теми, формулюється мета та завдання дослідження, розкривається його наукова новизна, теоретичне й практичне значення, описується методика та фактичний матеріал, використаний у праці, а також виділяються положення, що виносяться на захист.

Перший розділ - "Комплексне моделювання структури простого речення" - присвячений визначенню основних понять предикатно-аргументного представлення семантики речення, з'ясуванню ролі предиката при встановленні структурних моделей речення, розмежуванню валентних і невалентних позицій у реченні.

У предикатно-аргументній теорії важливе місце посідають поняття ситуації, трансформації денотативної ситуації в поняттєвий образ - пропозицію, організації пропозиції і впливу граматичних перетворень на пропозиційну семантику речення. Ситуація як факт об'єктивної дійсності знаходить своє відображення в реченні не прямо, а опосередковано, через її трансформацію у свідомості індивіда. Мислення контролює відбір елементів реальної ситуації і конструє "предметно-логічну

схему" діяльності (конкретний її факт), яку прийнято називати пропозицією. У семантичному синтаксисі, як і в логіці, пропозиції моделюють у вигляді предикатного виразу, що формується з предиката та його аргументів. Структуру пропозиції визначає предикат; він вказує на певні місця предметів – учасників ситуації, їх кількість і ролі. Предикат представляє ніби всю пропозицію, а отже, ситуацію у згорненому вигляді². Здатність предиката регулювати кількість і якість необхідних для даного предиката аргументів, що залежать винятково від значення слова, називається інтенцією. Вона є основою для семантичного моделювання і однакова для більшості мов.

На стадії мовного втілення пропозиції, або, інакше, її формалізації, відбувається нашарування пропозитивної семантики на граматичну, що саме викликає труднощі в інтерпретації семантичних функцій аргументів і, відповідно, семантичних структур речення. Особливо часто це відбувається при так званому нетиповому вираженні пропозиції. Наприклад, зіставляючи чеські речення, можна спостерігати переміщення агенса не лише з номінативної позиції в інструментальну (*Lékaři předepsali Pavlovi leky.* – *Léky Pavlovi byly předepsány lékaři*), а й подальшу його трансформацію в прийменниково-відмінкову позицію (*Od lékařů byly předepsány Pavlovi léky*), яка значною мірою посилює спрямованість дії.

Таким чином, при дослідженні пропозитивної глибинної семантики доводиться звертатися до її мовного вираження, яке в свою чергу, може вносити подальші корективи в інтерпретацію семантичної структури речення.

Для з'ясування валентних і інтенційних властивостей предиката необхідно вказати типові особливості класу предикатів узагалі, в якому дієслівні предикати відіграють найпоказовішу роль. За своїми семантичними параметрами предикати поділяються на два найбільш узагальнені класи: предикати властивостей і предикати відношень, логічними формулами яких відповідно є Rx і xRy ($xRy \dots$). Це основне

² Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфологія. – М.: Наука, 19857 – С.61.

семантичне протиставлення всередині предикатів, оскільки стосується їх семантичної структури, валентно-інтенційного потенціалу та характеру розгортання у мовленні. Предикатами-властивостями є одномісні предикатні ознаки, значення яких включає усе те, що може бути сказане про носія цієї властивості. Властивість, яка є ознакою одного предмета (чи сукупності предметів), не може одночасно в межах одного й того висловлення стосуватися іншого предмета. На цій підставі предикатами-властивостями слід вважати центральні компоненти речень, напр.: *Káva je sladká. - Chlapec běží. - Trouba peče dobře* та ін. Предикат відношення позначає предикатну ознаку, яка виникає в результаті взаємодії, співіснування двох і більше предметів. Предикати-відношення конституюють такі речениві структури, як *Jan si vzal Marii. - Oznamil nam svůj příjezd. - Francie sousedí se Švýcarskem* та ін.

Ці два класи предикатів розчленовуються далі на семантичні підкласи - статичні і динамічні, основу поділу яких складає ознака обмеженості / необмеженості у часі. Перший член спозиції передає відносно незмінюваний стан, другий - рух, зміну (у широкому розумінні), напр.: *Dodnes se Billi dělí na staré a nové. - Soused seka dřevo točo. U mezech dynamických predikátůh vidielajúť sa akcionální i neakcionální. Akcionálními vvažujúť sa tí predikati, intenciálně pole яких vkladá pozicív z semantickoh agensa, napr.: Soňa vyrobila draka vlastnímá rukama. Nastupním stupněm protistavěněnđ dynamických predikátůh є oznaka mutačijníh/nemutačijníh. Dľa predikátůh z mutačijními charakterno nadávati "fónovu" informaci i povídómľati pro přechid víd odněi situacii do inšoi, napr.: Matka stárne. - Třída se rozdělila v dva tabory* та ін. Такі предикати називаються подіями, на відміну від немутаційних, які називаються процесами³.

Уявлення про предикат як абсолютний центр реченивої структури було б дещо спрощеним без звернення уваги на його аргументне оточення, зокрема референтну специфіку аргументів і спосіб її реалізації у мовленні. Синтаксична семантика оперує

³ Daneš Fr., Hlavsa Zd. a kol. *Větně vzorce v češtině.* - Praha.: Academia, 1987. - S.70-71.

двома можливими референтами аргументних компонентів: предметом і ситуацією. Яскраво виражену предметну репрезентацію мають іменники на позначення людей, тварин, птахів тощо або їх сукупності. Дещо ослаблений вою є в іменниках, що позначають не предмет, а узагальнену сутність предмета чи явища. Це властиво іменникам на позначення відрізка часу, фізичних параметрів, зразка, методу тощо. Ситуативна референція притаманна аргументам, вираженим підрядним реченням, а також абстрактним іменникам, інфінітивам, які часто є номіналізаціями підрядних речень. Конкретному іменнику властиво мати ситуативну референцію при можливості його розгортання в предикативну конструкцію. Предметна чи ситуативна референція, а також селекційні ознаки типу 'істота', 'особа', 'механізм', 'стихія' та ін., пов'язані з певними обмеженнями, зумовленими семантико-синтаксичними властивостями предиката. Отже, вирішальну роль у семантичній інтерпретації аргументів відіграє природа предиката.

Дієслова і ад'єктиви, що виступають у функції предиката, не лише прогнозують кількість і функції своїх "партнерів", але й керують ними на формально-граматичному рівні. Кількість і якість оточення предиката зумовлюється семантичними факторами; у залежності від них діють і фактори інші: граматичні, контекстуальні, інформативні. Побудова мінімальної моделі речення обов'язково пов'язана з розмежуванням валентних і невалентних позицій. Останні не входять у структурний мінімум. Компоненти реченнєвої структури, зумовлені валентністю предиката, називаються конститутивними. У межах конститутивних компонентів виділяються обов'язкові і потенційні. До перших належать ті компоненти, реалізація яких у мовленні є обов'язковою; інші - хоча й імплікуються предикатом - у мовленні можуть реалізуватися або не реалізуватися⁴. Неконститутивні (факультативні) компоненти з предикатом валентність не пов'язані, кількісно не обмежені і, як правило, граматично не детерміновані.

⁴ Андереї Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. - К.: Наук. думка, 1987. - С.31.

Відомо, що більшість чеських речень є дієслівними: або предикат виражається дієсловом, або предикат включає до свого складу дієслово, щоб виразити категоріальні значення часу, способу, особи. Однак при визначенні основного носія валентності орієнтація на дієслово як абсолютний центр реченнєвої структури не завжди відповідає дійсності. В межах речення не дієслівна лексема, а предикат у цілому є тим фокусом, звідки починає розгортатися реченнєва структура. Допоміжні дієслова, що мають гранично узагальнену семантику, переводять в предикативну позицію словформи, яким не властиво її займати. На нашу думку, центральний компонент валентної структури (простий чи складений поверхневий предикат) корелює з глибинним предикатом.

У другому розділі - "Трикомпонентні моделі з одним конститутивним об'єктом (Subj - Praed - Obj)" - розглядається блок реченнєвих структур, центральну позицію яких замішують прості і складені предикати (дієслівні і ад'єктивні), що передають різноманітні відношення. Ці відношення реалізуються структурними моделями із залежним правим компонентом у відмінковій (Sa, g, d, i) або применниково-відмінковій (праер Sa, g, d, i, i) формі. У межах окремих структурних моделей виділяються різні семантичні структури за такими семантичними ознаками предикатів, як статичність / динамічність, акціональність / неакціональність, мутаційність / немутаційність. Усього виявлено 170 семантичних структур, з-поміж яких статичні представлені 42 моделями, динамічні - 128. У межах динамічних відношень виділено 46 моделей, побудованих на основі акціональних предикатів без мутацій, 22 - неакціональних предикатів без мутацій, 35 - акціональних предикатів з мутаціями і 25 - неакціональних предикатів з мутаціями. Статичні предикати, що імплікують одну об'єктну позицію, передають відношення між двома сутностями предметного, ситуативного або предметного і ситуативного характеру. Вони встановлюються на основі дієслівно-ад'єктивних предикатів, дієслів статичної семантики і динамічних дієслів ужитих атемпорально. Динамічні відношення конституюються на основі

предикатів динамічного характеру, що найбільшов міром відшповідать дієслову.

Предикати відношень конституюють структури, які вступають у відношення синонімії (вони становлять значну кількість), омонімії і навіть антонімії. Деякі речення засвідчують принцип економії мовних засобів, що виявляється, зокрема, в структурах, що конституюються предикатами зі значенням маніпуляцій, які лише при необхідності імплікують інструментальну позицію деталізації.

Обсяг реферату не дозволяє подати всі структурні моделі, тому, щоб уявити собі структуру другого розділу, його композицію, зупинимося на одній із структурних моделей, а саме на моделі з правовою валентністю у формі Sg. Реченнєві структури з об'єктом у формі родового відмінка конституюються на основі статичних і динамічних предикатів, які за своїм загальним значенням найбільше стоять до тих, що керують знахідним відмінком. Базов для утворення статичних відношень є переважно дієслівно-ад'єктивні предикати. Вони імплікують структуру "носія кваліфікативного відношення - кваліфікативне відношення - об'єкт кваліфікативного відношення", напр.: Petr je chťivý peněz. - Byl vždy pamětlivý toho, že je učitelem. Ад'єктиви діляться на дві семантико-граматичні підгрупи: до першої належать ті, значення яких не мотивоване дієсловом: plný, hodný, daleký та ін., до другої - девербативні ад'єктиви: znaly, dbaly, potřebny, vědomý та ін. Такий розподіл необхідний для встановлення впливу дієслівної семантики на значення імплікованих девербативними ад'єктивами аргументів. Девербативи, на відміну від недевербативів, імплікують структури, позиційний план яких може збігатися або не збігатися з позиційним планом дієслова. Особливістю девербативів, що керують безприймєнниковим родовим відмінком є те, що позиція з семантикою носія кваліфікативного відношення збігається з позицією агєнса чи носія дієслівної структури, пор.: Marketa zná své povinnosti. - Marketa je znala svých povinnosti. Своєрідність кваліфікативного відношення визначається і лексичною семантикою прикметників; наприклад, прикметники plný, prázdný вказують на кваліфікативне

відношення форми і змісту (Bystrina byla plná virů a balvanů), blízky, daleký - на відношення відстані між двома субстанціями (Jes je blízek města), schopný, mocný, hodný - на відношення носія кваліфікативної ознаки до здатності виконувати якусь дію чи знаходитися у певному стані (Jen pak jsi hoden svobody a žítí, když se rveš o ně den co den).

У цій семантичній структурі об'єкт кваліфікативного відношення, позначаючи предмет або ситуацію, може реалізуватися конкретними або абстрактними іменниками і підрядними реченнями зі сполучниками že і aby або їх номіналізаціями і є переважно обов'язковим. Ситуативний пацієнс при деяких ад'єктивах, доповнюючи кваліфікативну семантику носія кваліфікації, може синтезуватися з предикатом, пор.: Je hoden chvály / odsouzení / pozoru. - Je chvalyhodný / odsouzenihodný / pozoruhodný. У багатьох випадках правостороння позиція має альтернативне вираження. При приметниках chťivý, poslušný, znalý, dbalý, lačný форма Sg альтернує з Sa, при приметнику dbalý з o Sa, а приметниках žadostivý, duchťivý, lačný - з po S1 тощо.

Статичне відношення конститується також на основі дієслівних предикатів, що виражають відношення відповідності, кваліфікації, посесивності між лівим та правим аргументами, напр.: Pavel zasluhuje odměny. - To se vas ovšem nemusí tykat (M.V.Kratochvíl). - Nemám soli. При запереченні посесивного відношення генітивну позицію в чеській мові, на відміну від української та російської, майже витіснила акузативна, а генітивна, якщо і зустрічається, то зрідка і сприймається як книжна чи застаріла.

Динамічні відношення (акціональні без мутацій) представлені структуров "агєнс/носій психічного відношення - психічне відношення - пацієнс/об'єкт психічного відношення": Važil jsem si jeho pozornosti a pile (V.Neff). - Žak si hleděl, aby všechno dohonil. Лівосторонній аргумент цього відношення, будучи переважно особов, своєю дією чи поведінкою засвідчує певне ставлення до якогось предмета чи ситуації, що стали об'єктом його уваги. Ситуативний аргумент виражається здебільшого абстрактним іменником; підрядне речення зі

сполучником *že* і *aby* можливе лише при дісловах *litovat*, *hledět*, *dbát*.

Неакціональні відношення без мутацій представлені структуров "носій психічного відношення - психічне відношення - об'єкт/збудник психічного відношення": *Dítě se bálo psa*. - *Obával se, že Petr lže*. - *Varoval se, aby neopomněl*. Діслова побоввання, які конституюють цю структуру, за своїм значенням подібні до діслів позбавлення: антипатія чи відроза, які виникають з передбачуваної чи удаваної небезпеки, вимагають від якоїсь істоти (свідомо чи несвідомо) уникати контакту з тим, що викликає цю реакцію. Однак діслова-предикати позбавлення є акціональними, діслова-предикати побоввання - неакціональними. Щодо референтної відповідності правого аргумента, то, маючи узагальнений характер об'єкта/збудника психічного відношення, він може бути конкретним предметом (у широкому розумінні слова), який породжує реакцію побоввання або ж відповідати цілій ситуації, пор.: *bát se psů* - *bát se improvizace*, і відповідно до цього реалізуватися іменниками з конкретною і пропозитивною семантикою, підрядним реченням зі сполучниками *že* і *aby* та номіналізаціями підрядних речень, які можливі при тотожності суб'єктів центральної і залежної пропозицій, пор.: *Varoval se, aby se setkal se šefem* / *setkat se se šefem* / *setkání se šefem*. Діслова побоввання доконзного виду належать до мутаційних, пор.: *Dítě se bálo psů*. - *Dítě se polekalo psů*.

Акціональні відношення з мутаціями представлені такими структурами: 1. Агенс - квантитативна дія - партитивний пацієнс: *Kůtě se nalokalo vodu*. - *Manželka znovu naprekla kolařů*. - *Prvně okusil jsem toho masa na ostrově Kalalo* (J. Hašek) та ія. Родовий відмінок об'єкта в цих реченнях, супроводжуючи перехідні діслова, відрізняється від знахідного тим, що виражає квантитативну сторону перехідності. Це і є тим значенням генітива, що не залежить від синтаксичних умов⁵. Діслова, які керують родовим партитивним, за своєю семантикою

⁵ Пор.: Oravec J. *Váza slovíček v slovenštině*. - Bratislava: Vyd-stvo Slovenskej akademie vied. 1967. - S.101.

досить різноманітні, але об'єднує їх сама квантитативності, якої вони набувають за рахунок префіксації (префікси *na-*, *pří-*, *do-*, *po-*, *roz-*, *u-*): *nadělat*, *nadojit*, *odlit*, *dodat*, *pojíst*, *rozsupat*, *ubrat*, *přilít* тощо. При нерелексивних дієсловах партитивний родовий поступово витісняється знахідним відмінком. Генітивна форма вживається передусім тоді, коли необхідно підкреслити квантитативний характер пацієнса: *naserovat trochu piva*, *namlít dost kavy*. При зворотних дієсловах родовий конкурує з акузативом, оскільки компонент се сприймається як акузативна форма. Ці дієслова вживаються переважно з префіксом *na-* і позначають здебільшого значний квантум дії, пор.: *nadychat se*, *nakrást se*, *načíst se* та ін. Пацієнс при них може бути живим і неживим: *navolat se sestru*, *nahltat se káše*. Неживий пацієнс реалізується іменниками, які позначають переважно подільне ціле. У переносному вживанні можливі абстрактні іменники.

2. Агенс - досягнення - пацієнс досягнення/мета: *Bratr se dopracoval dobrého postavení*. - *Dobral jsem ze kořenů jeho mladé duše* (J. Toman) та ін. Реченнєві структури цього типу передають інтенсивне (фізичне чи інтелектуальне) зусилля агенса в досягненні якогось стану чи властивості. Правосторонній аргумент, позначаючи ситуацію, реалізується формами *že Sent* і *aby Sent*, а також їх інфінітивом та субстантивнов номіналізаціями. Конституують цю структуру переважно префіксовані дієслова з префіксом *do-*: *dohospodářit se*, *dokopat se*, *dopoučítat se* та ін. Дієслова недоконаного виду (*dovolávat se*, *dokopávat se* та ін.) стоять на переході до немутаційних. Перехідний їх характер зумовлюється складністю специфікації початкової та завершальної ситуації.

3. Агенс - здійснення контакту - пацієнс здійснення контакту: *Horolezec se chytíl provazu*. - *Neřítel se zmočnil města*. та ін. Особливістю цієї структури є те, що валентні позиції предикатів типу *dotknout se*, *dojit*, *nabyt* реалізуються іменниками з конкретною семантикою і лише в метафоризованих структурах можливі відхилення від неї, пор.: *Nezname radostně tušení se mne zmočnilo* (K. Šarek). Агенсу властива риса істоти, пацієнсу - істоти і неістоти. Деякі дієслова при втраті

рефлексивності набувають акумулятивного керування, пор.: *chopit se koho/šeho i chopit koho/so*. Правовалентний компонент може мати альтернативне вираження, пор.: *chytat se opředadla / za opředadlo; dojit břehu / k břehu*. Його позиція є обов'язковою.

4. Агенс - позбавлення - пацієнс позбавлення: *Otec se vzdal odměny. - Bratr se zbavil nevitanych hostů*. Лексико-семантичною базою для утворення цих речень є дієслова *zřici se, pustit se, zhořit se* та ін., які, за винятком *nechat*, є рефлексивними. Втрата рефлексивності збільшує кількість валентних позицій і змінює інтровертну дію на екстрвертну, пор.: *kdo se zbaví koho/šeho i kdo zbaví koho/so, koho/šeho*. Родовий позбавлення в слов'янських мовах, посівши місце ідоєвропейського аблативу, значно зменшується у кількості, поступово витісняючись применниково-відмінковими формами, пор.: *ušetřit se koho, šeho / před kým, čím*. Для агенса позбавлення властива риса 'істота' (переважно 'особа'), для пацієнса - 'істота', 'особа' або 'абстракція'. Об'єкт цієї структури здебільшого обов'язковий.

Неакціональні відношення з мутаціями представлені структурою "носій існування - існування - конкретизація існування": *Dožil se toho, že ho všichni uznávali. - Matka se dočkala starí*. У цих речених структурх йдеться про перехід від однієї ситуації до іншої причому завершальна стадія переходу конкретизується. Лівосторонній аргумент предикатів, що конституюють цю структуру, є переважно особов. Конкретизація, маючи ситуативну референцію, реалізується абстрактними і конкретними іменниками, а також підрядними реченнями. Компонент зі значенням конкретизації обов'язковий.

Реферована праця завершується короткими підсумками і узагальненнями, які можуть бути сформульовані так:

1. Дослідження конкретних речень-висловлень вимагає звести їх до конструкцій з обмеженою кількістю компонентів (мінімальних структурних моделей), які в той же час здатні зберігати найголовніші і найтиповіші ознаки речення і виконувати основну і первинну функцію речення - повідомляти про якусь ситуацію об'єктивної діяльності динамічного чи

статичного характеру.

2. Ситуація як факт екстралінгвістичний знаходить своє відображення в реченні не прямо, а опосередковано, через її трансформацію у свідомості індивіда, і постає у вигляді конфігурації смислових одиниць - пропозиції. Пропозиція має сигніфікативний характер; вона вільна від модально-часових чинників і становить основу для опису семантичної структури речення. Пропозиційну модель конкретної реальної ситуації складає система відношень між предикатом і його аргументами; предикату належить головна роль: він представляє пропозицію, а отже, і ситуацію у згорненому вигляді.

3. Іntenційні властивості предиката регулюють кількість і якість необхідних для даного предиката аргументів. Іntenція предиката в найбільшій мірі зорієнтована на екстралінгвістичний фактор і є відправною при виділенні дистинктивних рис предикатів, до яких належать: властивість / відношення, статичність / динамічність, акціональність / неакціональність, мутаційність / немутаційність.

4. У складі предикатів відношень, що конституюють трикомпонентні структури з одним конститутивним об'єктом у чеській мові, виділяються два угруповання предикатів: статичні (морфологічно пов'язані насамперед з ад'єктивами і, меншою мірою, з дієсловами) та динамічні - пов'язані з дієсловами. Динамічні предикати відношень за набором таких дистинктивних рис, як акціональність і мутаційність, утворюють чотири групи: а) акціональні відношення без мутацій, б) акціональні відношення з мутаціями, в) неакціональні відношення без мутацій, г) неакціональні відношення з мутаціями. Кожна з цих груп є своєрідним ідентифікатором для виділення в її межах семантичних угруповань на основі зіставлення лексичних значень дієслів і прикметників, які виступають у функції предикатів.

5. Опис семантичної моделі речення на основі іntenційних властивостей предикатів, окрім обов'язкової семантичної класифікації предикатів, включає ще й характеристику їх оточення, яка виражається в уточненні референції аргументів, що імплікуються предикатом, і способом їх реалізації у мовленні. Характер референтного значення аргумента і семантика

речення тісно пов'язані між собою. За денотативним статусом аргументи поділяються на предметні і ситуативні. Предметна денотація властива тим аргументам, що реалізуються конкретними іменниками, ситуативна - тим, що реалізуються підрядними реченнями (їх субстантивними і інфінітивними номіналізаціями), віддієслівними, відприкметниковими і відприслівниковими дериватами. Ці реалізації становлять полюси, між якими розташовані займенникові реалізації, що можуть позначати як предмети, так і ситуації. Проміжну зону поповнюють і деякі конкретні іменники, що супроводжують переважно предикати психічного відношення і ментальних дій і являють собою згорнені номінації.

6. Аргументи предикатів, реалізовані в формально-граматичній (валентній) структурі певними морфологічними класами слів і предикативними конструкціями, отримують статус конститутивних (валентних). Конститутивні компоненти можуть бути обов'язковими і потенційними. Обов'язковим вважається конститутивний компонент, реалізація якого у мовленні є обов'язковою, потенційним - реалізація якого можлива, але не викликана комунікативними потребами. Аналіз конкретного мовного матеріалу, що здійснювався від "форми до змісту", показав: кількість і якість валентних позицій зумовлюється не лише семантичними, а й морфологічними і словотворчими характеристиками предикатів, серед яких дієслову належить найпоказовіша роль. Однак дослідження статичних відношень свідчить, що і прикметники у складі дієслівно-ад'єктивних предикатів, подібно дієсловам, виявляють свої валентні спроможності і імплікують аргументні позиції.

7. Дослідження валентно-інтенційних властивостей предикатів (простих і складених) є зручним способом розв'язання кардинальних питань комплексного моделювання структури речення у двох аспектах: формальному і семантичному. Іntenційні (семантичні) і валентні (формальні) структури, корелюючи між собою, утворюють комплексні мінімальні реченнєві структури. Проте, будучи невід'ємними одна від одної, вони не є жорстко взаємообумовленими. Асиметрія мовного знака виявляється тут досить багатогранно: одна валентна модель може

виражати кілька інтенційних структур 1; навпаки, - одна інтенційна структура здатна реалізуватися в кількох валентних моделях.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1) Эстетическая функция языка в синтаксическом аспекте (на материале славянских языков) // Формирование нравственности и эстетической культуры учащейся молодежи в условиях обновления социализма: Тезисы областной научно-практической конференции. - Полтава, 1990. - С.90-91.

2) Элементы семантико-синтаксического анализа предложения в школе // Актуальные вопросы изучения в вузе курса методики преподавания языка и литературы в школе: Тезисы республиканской научно-практической конференции. - Нежин, 1990. - С.67-68.

3) Структурно-семантические свойства подлежащего и дополнения // Лингводидактические аспекты преподавания русского языка. - Полтава, 1990. - С.121-130.

4) Конструирование предложений на начальном этапе обучения языку // Мова в системі початкового навчання: Тези республіканської науково-практичної конференції. - Полтава, 1991. - С.112-113.

5) Предикатно-аргументне представлення семантики речення // Мовознавство. - 1992. - №2. - С.60-65.

6) Три аспекта значення предложения // Переходность и синкретизм в структуре языка и речи. - Полтава, 1992. - С.77-84.

7) Рівневий підхід при дослідженні семантичної структури речення // Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури: Тези X Всеукраїнської славістичної конференції. - Чернівці, 1992. - С.236-238.

8) Семантична структура речень з дієслівно-ад'єктивним предикатом (на матеріалі чеської та української мов) // Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу: Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Полтава, 1992. - С.111-113.

Підписано до друку 20.04.94р. Формат 60x84 1/16. Папір друкарський.
Друк плоский. Умовн. друк. арк. 1. Замовлення №478. Тираж 102.
Безкоштовно. Дільниця оперативного друку статистичного управління
Полтавської області. м. Полтава, вул. Пушкіна, 103.

AB 29.912